

Светослав Риболов

ЧЕТИРИТЕ СЛОВА ПРОТИВ АРИАНИТЕ

на св. Атанасий в Първото Българско царство

Abstract: Svetoslav Ribolov, *St. Athanasius' Orations against the Arians in the 1st Bulgarian Kingdom*.

The present paper gives an overview of the Medieval Bulgarian translations of St. Athanasius' *Against the Arians*. It analyses the historical and pastoral reasons of the Ecumenical Patriarchate to promote this text in the Bulgarian milieu of the 10th century.

Keywords: *Athanasius of Alexandria, Ecumenical Patriarchate, Medieval Bulgarian Literature, Translations, 1st Bulgarian Kingdom, Patristics*

През 2014 г. имах щастието да бъда привлечен в редакторската колегия на изданието на славянския превод на *Второто слово против арианите*. За разлика от текстовете на св. Атанасий, преведени на други езици през Средновековието като латински, коптски, арменски, сирийски и грузински, славянските ръкописи все още не са събрани и описани в тяхната цялост. Така че не е направено и цялостно издание на славянските средновековни преводи на Атанасиеви съчинения. Едно важно изключение през последния век бяха изданията на *Слова против арианите*, изготвени от André Vaillant (Първо слово през 1954 г.)¹ и Пиринка Лягер-Пенкова (Второ и Трето слово през 2015 и 2016 г.)².

Преводът на словата е познат от късни кадекси, най-известният и добре съхранен от които е руски ръкопис от 1489 г. Той е от сборката на Погодин, номер 968 (Руска национална библиотека,

---

¹ Вж. А. Vaillant, *Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et traduction française*, Sofia: Académie de Sciences de Bulgarie, 1954.

² Вж. Пиринка Лягер-Пенкова, *Св. Атанасий Александрийски, Второ слово против арианите (в старобългарски превод първо издание)*, София: Изток-Запад, 2015; eiusdem, *Св. Атанасий Александрийски (Велики), Трето слово против арианите, изследване и издание на текста*, София: Валентин Траянов, 2016.

Санкт-Петербург, собр. Н.П. Погодин, ф. 588). Именно този ръкопис стои в основата на критичното издание. Известни са следните други ръкописи на този текст: Синодален ръкопис 111 (20), съхраняван в Държавния исторически музей в Москва (преписан е в манастира „Св. Николай Вяжицкий“) от края на XV в.; Йосифо-Волоколамски ръкопис номер 437 (РГБ ф. 113, изготвен през 1488 г.); ръкопис ном. 791 от сбирката на А.Н. Овчинников, съхраняван в Румянцевския музей (РГБ) в Москва, ф. 209, датиран от края на XV в.; ръкопис ном. 59 от сбирката на П.Н. Никифоров, ф. 199, съхраняван в същия музей (РГБ) – също от края на XV в.

От XVI в. произхождат следните ръкописи: Софийски препис ном. 1321, съхраняван в РНБ в Санкт-Петербург; Макариев ръкопис, от Макариевите чети-минеи, ном. 180, съхраняван в миналото в Синодалната библиотека, а днес намиращ се в Държавния исторически музей в Москва; ръкопис ном. 63 (166) от Соловецкия манастир, днес съхраняван в РНБ, Санкт-Петербург.

През XVII в. е направен друг превод на текста на *Словата* на св. Атанасий от Епифаний Савинецкий – сътрудник на патриарх Никон в провежданата тогава богослужебна реформа, целяща да буквализира преводите на богослужебната и богословска литература към гръцкия им оригинал. Не е ясно дали Епифаний е използвал старият превод, произхождащ от България на същия текст¹.

В ръкописа Погод. 968, както и в повечето преписи, старобългарския превод на *Слова против арианите* е извадено четвъртото неавтентично слово, а на негово място е прикачено Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, както и още едно Атанасиево съчинение *Послание за празнуването на Пасха*. Тази сбирка, така подбрана, едва ли е българско изобретение, тъй като в гръцката традиция виждаме нещо подобно. Св. патр. Фотий в Μυριόβιβλον, κωδ. 140 той посочва наличието на Κατὰ Ἀρείου καὶ τῶν αὐτοῦ δογμάτων πεντάβιβλος τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου. За подобна сбирка говори Евимий Зигавин в своята Πανοπλία δογματικῆ, но петте съчинения са описани в обратен ред – първо са поставени *Словото за Пасха* и *Послание-*

¹ Вж. П. Лягер-Пенкова, „Въведение“ към Св. Атанасий Александрийски, *Второ слово против арианите (в старобългарски превод първо издание)*, с. 8. Тук авторката защитава тезата, че Епифаний е използвал ранния превод въз основа на упортебата само на едно богословско понятие, което меко казано не звучи убедително.

то до епископите от Египет и Либия, а след това трите автентични слова против арианите.

Съчинението за Пасха е проблематично в тази сбирка, защото не е известен гръцки оригинал, но в латинската традиция на Атанасий е приписан един оригинален латински трактат *De ratione paschae*, или кратката му версия *De paschae*. За същински автори са сочени Никита от Ремесиана (335-414) или Мартин от Брага (515-580). *De ratione paschae* е създаден около VI в. с разширение на един текст, приписан на Мартин от Брага, а връзката с Атанасий е заради определянето на датата на Великден според решенията на Първия вселенски събор в Никея (325)¹. Препис от *De ratione paschae* се пази в ръкопис Н 150 от библиотека Ambrosiana, Milano, с. 132v-135v (CPG 2297), в който също са поместени преписи на тема „Основанията на Пасхата“ от св. Кирил Александрийски (444 г.), Дионисий (497-545) и Бонифаций (ок. 526 г.). В останалите ръкописи фигурира и четвъртото слово против арианите, като накрая е добавено въпросното слово за Пасха, а посланието до епископите в Египет и Либия липсва.

Всички славянски копия на ранния превод, произлизащи от XV в. назовават този πεντάβιβλος „книга афанасъ“ (τὸ βιβλίον τοῦ Ἀθανασίου). На лист 208b в Погод. 968 е налична приписка в полето, която гласи, че преводачът на текста е епископ Константин, ученик на Методий, архиепископ Моравски, който е превел тези три книги по заповед на българския княз Симеон, в година 6414 от сътворението на света, а ги е преписал монах Теодор, сина на брата на Симеон, Докс, на устието на река Тича (днес Камчия) през 6415 г.² Така че става дума за 906-7 г. за превода и 907-8 г. за първия препис³. Според филолозите преводът първоначално е извършен на γλαυολιτικῆ γραφή, а по-късно е транслитериран на курілікῆ γραφή⁴. Докато Андре Вайан смята,

¹ Вж. Chr. Müller, „Das Phänomen des ‚lateinischen Athanasius‘“, in *Von Arius zum Athanasianum. Studien zur Edition der „Athanasius Werke“*, hg.v. Anette von Stockhausen/H.Chr. Brennecke, Berlin-New York: De Gruyter, 2010, pp. 3-42; eiusdem, *Lateinische Übersetzungen*, in *Athanasius Handbuch*, hg.v. Peter Gemeinhardt (Tübingen: Mohr Siebeck, 2011), pp. 378-384.

² Вж. A. Vaillant, *op. cit.*, pp. 6-17. Все пак това е спорна теза, тъй като е известно, че Докс е брат на Борис.

³ *Ibid.*, p. 7.

⁴ Вж. П. Лягер-Пенкова, *Въведение*, p. 9.

че преводът е извършен в Охридско¹, Пенкова защитава убедително тезата, че неговият произход е Югоизточна тогава България – района около столицата Преслав².

След прекрасната работа на К. Metzler, D.U. Hansen и К. Savvidis по критичното издание на първите три слова против арианите между 1996 и 2000 г.³, стана донякъде ясна и първичната ръкописна традиция, от която е извършен преводът на славянски език в Първото Българско царство. Гръцките ръкописи, съдържащи словата против арианите, произлизат от X в. насетне. Те се делят на три традиции – *χ-традиция*, имаща най-ранен характер, *RS-традиция* и една смесена между двете. Те подреждат по различен начин трите слова, а като четвърто се подрежда или Псевдо-Атанасиевото известно *Четвърто слово против арианите*, или Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης⁴. То е помествано или като първо или като четвърто слово. Славянският превод е направен от гръцки ръкопис, следващ именно *χ-традиция* и в най-голяма степен се долижава до кодекс Atheniensis gr. 428, който е антиохийска редакция и съдържа 21 съчинения на св. Атанасий, като единствено в него трите автентични слова са поместени преди Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐπισκόπους Αἰγύπτου καὶ Λιβύης⁵, както е в ръкописа Погод. 968. За тази традиция са характерни и богати схолии в полетата, които виждаме и в ранния славянски ръкопис.

В този контекст остава отворен въпросът за наличието на *Слово за празнуването на Пасха*, което явно принадлежи на западната традиция. Разбира се, това не е единственият западен текст, попаднал в старобългарската литература, така че феноменът на западното влияние в този период не е изолиран, но все пак не е обект на настоящото изследване.

Езикът на славянския превод на *Словата против арианите* обаче буди някои недоумения. Езикът от преписа Погод. 968 е разностранен и непоследователен. В по-голямата част от текста той стои

¹ A. Vaillant, *op. cit.*, p. 11.

² П. Лягер-Пенкова, *Въведение*, с. 9-11.

³ Вж. К. Metzler, Dirk U. Hansen, Kyriakos Savvidis, *Epistola ad episcopos Aegypti et Lybiae, Die Dogmatische Schriften, Athanasius Werke* 1.1/1, 1er Band, Teil 1, Berlin-New York: De Gruyter, 1996; *Orationes I et II contra Arianos*, Teil 1, Leiferung 2, Berlin 1998; *Oratio III contra Arianos*, Leiferung 3, Berlin: De Gruyter, 2000.

⁴ К. Metzler, D.U. Hansen, K. Savvidis, *op. cit.*, 1998, pp. 67-77.

⁵ Вж. *ibid.*, p. 76.

твърде близо до гръцкия оригинал, на места въобще несъобразен с изразността на ранния славянски-старобългарски, а наподобява повече преводите от Второто българско царство, където преводачите са билингвисти и в преводите си практически следват по-тясно без проблем гръцката изразност и граматика в българския си превод. Само във втората половина на *Второто слово против арианите* виждаме смислов превод, който е характерен за по-ранния период на преводаческа дейност от времето на Светите Братя в Моравия и от Първото българско царство.

Това буквализиране на текста е станало вероятно още в България. Тук той попада през XII в., за което имаме сведение от схолия на л. 222b от ръкописа Погод. 968 г. В тази схолия се казва, че някой си Митя, брат на дякон Герасим Поповка, е преписал текста през 6997 г. от сътворението от стари български книги, т.е. през 1489 г. Това става в Новгород по времето на архиепископ Генадий, който е бил особено загрижен за снабдяването на своите подопечни епископи с антиюдейска и като цяло антиеретическа литература. Малко вероятно е редакцията да е направена в самия Новгород, тъй като преписвачът посочва, че просто преписва текста от „стари български книги“.

Остава обаче големият въпрос: Защо именно тази сбирка от антиариански текстове са попаднали в интереса на мисионерите на Вселенската патриаршия в България? Светото Писание, богослужебните текстове, общите вероучителни текстове, символите на вярата с коментари, катехези, монашеска литература е била в основата на организирането на църковната проповед и монашеския живот. Антиарианските съчинения обаче би следвало да са насочени към определена публика и във връзка с арианската ерес. През последните две десетилетия в България се проведеха редица изследвания на тази ранна епоха от съществуването на Българската държава. Според археолога Людмил Вагалински, директор на Археологическия институт с музей на БАН, точно по времето на основаването на Първото българско царство в делата на Дунав, районът между Велико Търново и Силистра се контролира от готи-федерати на Ромейската империя, които вероятно са изповядвали все още арианството¹. Същата

¹ Вж. L. Vagalinski, "Ne varietatem timeamus – über die Chronologie des spätantiken Kastells Iatrus an der unteren Donau", *Archeologia bulgarica* 7 (2003), 2, сс. 43-82.

теза поддържа и Иван Добрев¹.

За последен път за готи-федерати, вероятно идващи от земите около долното течение на Дунав, претендиращи за издигането на ариански храм в Константинопол, се споменава през 583 г. при организирането на поход срещу Персия². Също така, военноплеменните съюзи на кутригури (наричани в науката прабългари) са в контакт с готи-ариани в Дорийската митрополия в Крим непосредствено преди преместването им на Балканите³.

Всички тези, макар и косвени, данни ни дават право да говорим, че има голяма вероятност в Първото Българско царство да е имало остатъчни групи арианстващи, които е трябвало да бъдат интегрирани в единното и универсалистично Православие от мисионерите на Вселенска патриаршия в България.

---

¹ Вж. Ив. Добрев, "Готски следи в българското християнство", *Готите, т. III. Нови изследвания на готското културно-историческо наследство по българските земи (2007-2010)*, съст. Росен Милев, София, 2011, 110-132

² Вж. E. Thompson, *The Visigoths in the time of Ulfila*, Oxford University Press, 1966, с. 82; A. Schwarz, "Die Anfänge der Christentum bei den Goten", *Miscellanea Bulgarica* 5, 107-111.

³ Вж. подробно у В. Златарски, *История на Българската държава*, т. 1, ч. 2, София 1927, 82-85, бел. 19; 236-238.